

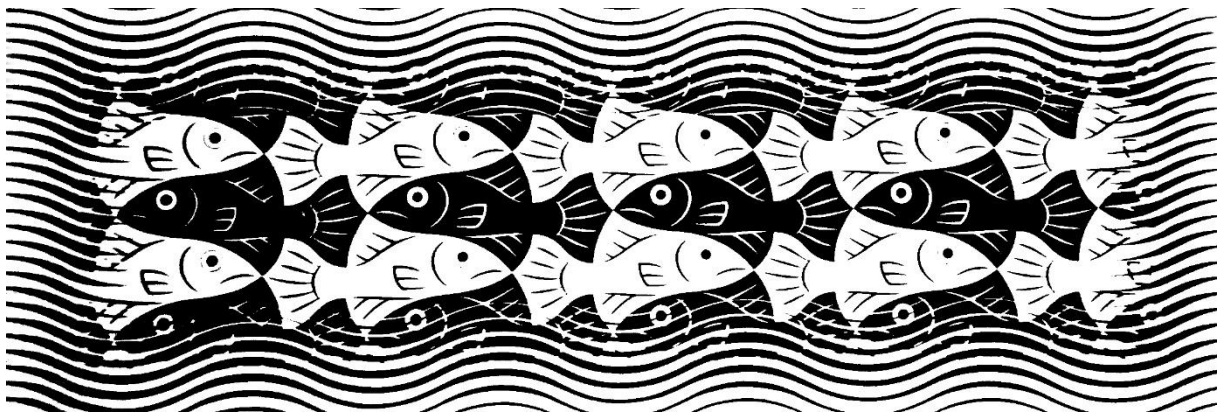

de graficus en de dood

(hoe ontwerp en uitvoering van een muurschildering voor een Utrechtse begraafplaats Escher met een nieuw elan vervulde)

Welk een verschil met het principe der éénmaligheid, dat inherent is aan de schilderkunst! En hoe begrijpelijk dat het een schilder dikwijls zwaar valt om afstand te doen van zijn geesteskind, van zijn unicum. Het beste wat hij dan kan hopen, is liefderijke verzorging door pleegouders.

M.C. Escher 'Regelmatige vlakverdeling' (1958)

de graficus en de dood

*Met een ziel waar de somberste wolken in stormen,
waar vuurgloed in schittert, waar donder in gromt,
Bezoek ik een wereld vol mij-vreemde vormen,
En verkeer onder mensen, als mens vermomd.
Hendrik de Vries 'De Toveruin' (1946)*

tijdens het lezen en schrijven aan dit essay was Eschers favoriete componist Bach trouwens stevast mijn metgezel, bijvoorbeeld zijn [BWV 527: Trio Sonata No.3 in D Minor](#)

Inleiding

Tijdens een onderzoek⁰¹ naar Eschers werk *Metamorphose III* en de vraag of de graficus zelf wellicht ook de hand heeft gehad in de uitvergroting van dit 48 meter lange kunstwerk, stuit ik op een muurschildering die Escher wel eigenhandig heeft gemaakt, namelijk voor de aula van de Utrechtse begraafplaats Tolsteeg. Uiteindelijk blijkt het hier zelfs om twee muurschilderingen te gaan en wellicht de enige die Escher daadwerkelijk zelf heeft uitgevoerd. Escher heeft de opdracht voor deze muurschilderingen te danken aan het hoofd van het bureau Culturele Zaken, de dichter J. Meulenbelt, aan adviseur en dichter Jan Engelman en aan de gemeentearchitect J. de Vries. Eerder had J. Meulenbelt voor de gemeente Utrecht al een aantal prenten van Escher gekocht. Tijdens die ontmoeting is voor het eerst ook over de mogelijkheden voor een muurschildering gesproken.⁰² Binnen het oeuvre van de graficus Escher neemt de monumentale kunst een afzonderlijke plaats in en hoewel hij ontwerpen heeft gemaakt voor tal van opdrachten, lijken slechts enkele werken ook door hem zelf uitgevoerd. In dit artikel kijk ik hoe het ontwerpproces en de uitvoering van deze muurschildering verlopen is en hoe dit past binnen leven en werk van Escher. Hiertoe heb ik onderzoek gedaan in het Escher archief zoals zich dat bevindt in het Gemeentemuseum in den Haag en in het stadsarchief van de gemeente Utrecht. Daarnaast heb ik gebruik gemaakt van de algemene Escher literatuur en de plaatsen waar zijn werk tijdelijk of permanent te zien is. (zie ook de noten, literatuur en andere bronnen aan het eind van dit artikel)

Wat eraan voorafgaat

In 1956 nadert een technische renovatie van het ontvangstgebouw van de derde algemene begraafplaats Tolsteeg aan de Maansteenweg 1 (toen nog Houtensepad) in Utrecht zijn voltooiing. Het gemeentebestuur acht dit tevens het juiste moment voor een esthetische renovatie en stelt tienduizend gulden beschikbaar om "aan een bekwaam kunstenaar" de opdracht te geven "tot het aanbrengen van kunstwerken van hoge kwaliteit, die tot een wijdingsvolle sfeer zullen bijdragen"⁰³ Aan de adviescommissie voor Beeldende Kunst en Kunstnijverheid de opdracht om dit verder uit te werken. Deze commissie besluit de graficus Escher "die ook enige murale scheppingen op zijn naam heeft staan" hiervoor uit te nodigen.⁰⁴ Escher is erg ingenomen met deze vraag⁰⁵ en gaat meteen aan de slag. Al twee weken later stuurt hij een ontwerptekening met motivatie toe aan de commissie. De ontwerptekeningen zijn helaas noch in het Escherarchief in het Gemeentemuseum in Den Haag, noch in het gemeentearchief van de stad Utrecht terug te vinden. Het gemeentearchief geeft als verklaring dat de ontwerptekeningen waarschijnlijk zijn teruggestuurd aan Escher. In het archief zelf vind ik hiervoor echter geen enkele aanwijzing en ook in het Escher archief in het Gemeentemuseum in Den Haag zijn ze niet aanwezig. Eschers motivering bij zijn ontwerp is gelukkig wel bewaard gebleven, hier kom ik graag later nog op terug.

Commissie en gemeente Utrecht besluiten mee te gaan in het ontwerp en Escher een honorarium toe te kennen van vierduizend gulden voor ontwerp en uitvoering. Voorlopig betreft dit de uitvoering van één wandschildering namelijk in de aula van het ontvangstgebouw.⁰⁶ Voordat Escher aan het werk kan moet hier echter het pleisterwerk vervangen worden, een steiger worden geplaatst en aangezien het winter is worden zelfs extra stookkosten inrekening gebracht, alles bijeen een bedrag van zesentwintighonderd gulden. Een gemetselde fries die Escher graag verwijderd zag, wordt echter ongemoeid gelaten en detoneert tot op de dag van vandaag met Eschers muurschildering. “Tegen de op het wandvlak reeds aanwezige blok-reliëfversiering aan de bovenzijde (voortzetting van de plastische banden op de zoldering), heeft de ontwerper bezwaar: zij verbreekt op storende wijze het fraaie vierkante vlak. Het zou z.i. aanbeveling verdienen om deze reliëfstrook te verwijderen.”⁰⁷

*Escher in zijn atelier in Baarn
(let ook op de schedel op het boekenkastje achter hem)*

Na voltooiing dient Escher nog een ontwerp tekening in voor twee muurschilderingen in beide wachtkamers. Ook hier heb ik tot nu toe geen ontwerp tekening maar alleen motivatie van Escher, in een brief aan J. Meulenbelt, Hoofd Bureau Culturele Zaken kunnen terugvinden:

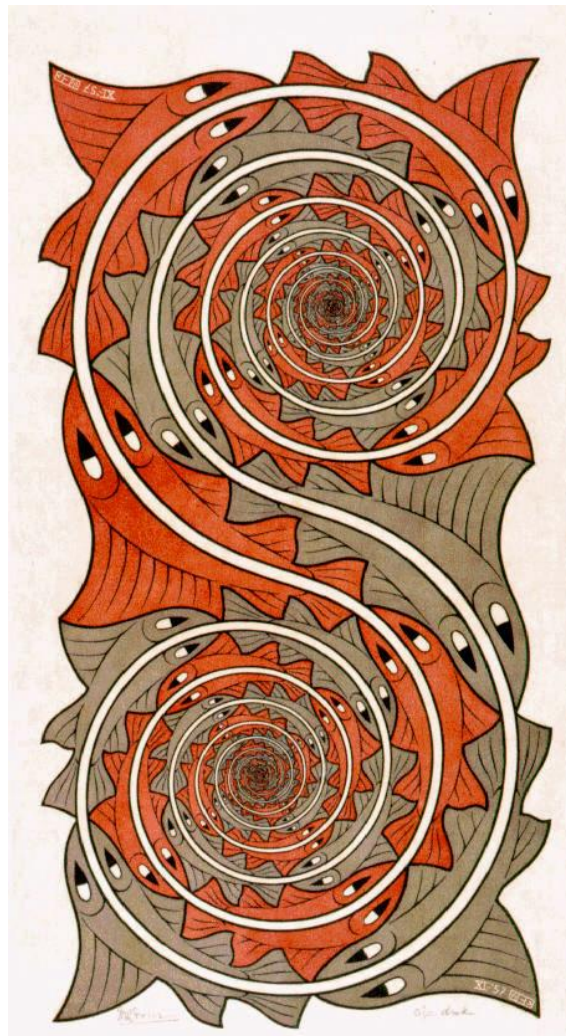
“Mijn bedoeling is, dat de schilderijen worden aangebracht ter weersijden van de grote zaal, op de muren der wachtruimtes die gelegen zijn tegenover de ingangdeuren als men uit de gangen komt. Niet alleen zien de binnentredenden ze dan onmiddellijk, maar tevens zijn genoemde muurvlakken het best geëigend tot versiering en vormen zij, samen met het reeds beschilderde vlak in de grote zaal, min of meer een geheel, flankeren zij de rozet-vormige vissen-verbeelding ter weersijden. Het bijgaande ontwerp is bestemd voor de rechter (familie-) wachtruimte: de zwarte vissen-reeks (symbool van de dood) zijn daarop gericht naar de grote zaal toe, de witte (het leven) zijn tegengesteld gericht. Voor de linker wachtruimte is het mijn bedoeling de zelfde schildering aan te brengen, maar in spiegelbeeld, zodat ook daar de zwarte reeks binnenwaarts en de witte naar buiten gericht zijn. Tevens krijgt het geheel der drie schilderijen daardoor een nagenoeg tweezijdig symmetrisch aanzien.”⁰⁸

Op deze brief staat een aantekening (van J. Meulenbelt?) “Escher op de hoogte gesteld van de gehele stand van zaken en de kans dat de bestedingsbeperking zich toch nog laat gevoelen.”⁰⁸ Het lijkt erop dat men het voorstel voor de tweede muurschildering richting Escher heeft afgewezen met

een beroep op de dan actuele bestedingsbeperking⁰⁸, en dat de afwijzing niet is gemotiveerd met het feit dat men liever alle muren in een nieuwe tint schilderde en een beeldje wilde aanschaffen, zoals blijkt uit notulen en brief van de adviescommissie voor Beeldende Kunst en Kunstnijverheid.¹¹

Escher krijgt uiteindelijk dan ook slechts de opdracht voor de uitvoering van één muurschildering in een van beide wachtkamers. Van de door hem beoogde symmetrie komt dan ook weinig terecht. Wat er dan nog resteert van de aanvankelijke tienduizend gulden besteden stadsarchitect en adviescommissie liever aan “het schilderen van de wanden van beide wachtkamers in nieuwe tinten” en aan de aankoop van een beeldje. Hiervoor wordt een plastiek aangekocht van de beeldhouwer Fred Carasso. (Frederico Antonio Carasso (Carignano bij Turijn 2 juni 1899 – Amsterdam 7 september 1969)

De muurschildering in de wachtkamer dient trouwens twintig jaar later alweer verwijderd te worden in verband met een verbouwing. Na lang beraad wordt dan besloten het stuk muur met daarop de schildering uit te zagen en in zijn geheel te verplaatsen. De kosten hiervan bedragen het vijftientwintigvoudige van het honorarium van Escher twintig jaar eerder ontving. Bij deze verplaatsing wordt, tegen het advies van de geraadpleegde deskundige W. Haakma Wagenaar, Kunsthistoricus en Restaurateur uit Amsterdam, de muurschildering zelf en een strook van ongeveer vijftig centimeter daarom om heen uitgezaagd.¹⁰ Iets dat bij iedere nieuwe plaatsing het effect geeft alsof er een passe-partout om de muurschildering zit. Uiteindelijk zal dit stuk muur een plaats krijgen in de stadsschouwburg van Utrecht. een plaats krijgen in de Escher foyer naast de Blauwe zaal. Van wachten op de dood in de familiewachtkamer op de begraafplaats Tolsteeg naar ‘Wachten op Godot’ in de Stadsschouwburg is voor de gemeente Utrecht kennelijk slechts een kleine stap.

M.C. Escher Draaikolken/ Whirlpools 1957 Wood engraving and woodcut, second state, in red, grey and black, printed from 2 blocks. 235mm x 438mm.

Het ontwerp voor de muurschildering

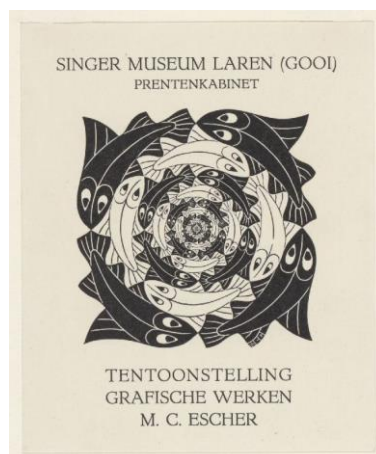
In 1957, dus in dezelfde periode als het ontwerp voor de muurschildering, werkt Escher aan de houtsnede en -gravure Draaikolken, waarvoor hij zelfs een nieuwe manier van afdrukken bedacht. De beide kleuren van deze houtsnede drukt hij af met hetzelfde blok, bij de afdruk van de ene kleur wordt het blok 180 graden gedraaid ten opzichte van de afdruk van de andere kleur. De voorstelling van de houtsnede bestaat uit twee S-vormige stromen vissen, elke stroom in een eigen kleur, die zich in tegen gestelde richting voortbewegen. Van oneindig klein geleidelijk in omvang toenemend, verwijderen de vissen zich spiraalsgewijs van het punt waar ze geboren worden. In het midden bereiken zij hun maximale grootte, en komen zij in de invloedsfeer van de andere kern. Zij beginnen eromheen te wentelen, worden weer kleiner en gaan tenslotte in oneindigheid teloor. Van de voorstelling van deze houtsnede lijkt het maar een kleine stap naar het ontwerp dat Escher zou maken voor de Utrechtse begraafplaats Tolsteeg. De invulling van het ontwerp lijkt wel haast naadloos te passen in het werk dat Escher toch al onderhanden had.

Nogmaals, de ontwerptekening heb ik niet kunnen inzien. Ook weet ik niet of Escher hier een ontwerp in de vorm van een houtsnede heeft gemaakt zoals hij dat later voor Metamorphose III zou doen. Gezien de korte tijd van twee weken tussen vraag en inzending ontwerp lijkt dit onwaarschijnlijk maar niet onmogelijk. In zijn brieven spreekt Escher ook consequent over ontwerptekeningen.

M.C. Escher vignet 'Vissen' 1956 houtgravure doorsnede 8 cm zoals aangetroffen in het Stadsarchief van de gemeente Utrecht

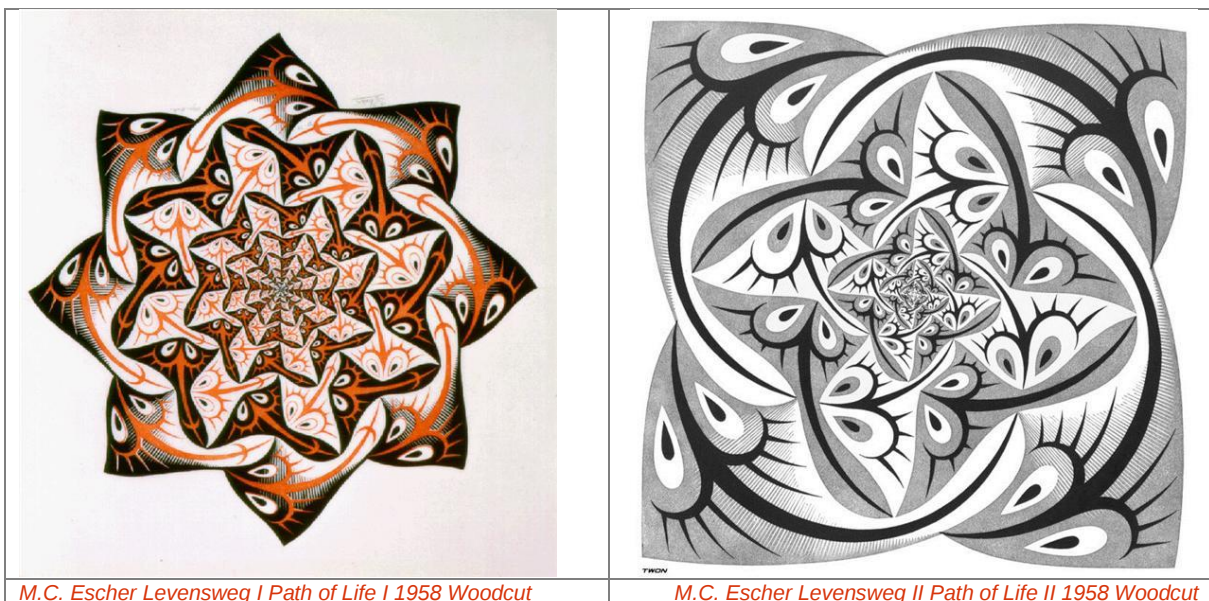
In het stadsarchief van de gemeente Utrecht trof ik wel een klein vignet aan met op de achterzijde: "Houtsnede: M.C. Escher". Een vignet dat Escher vaker gebruikte en waarvan de afbeelding overigens niet gelijk aan de uiteindelijk uitgevoerde muurschildering. Op de houtsnede zien we cirkels van telkens vier, afwisselend zwarte en witte vissen. Terwijl we op de muurschildering kijken naar twee spiralen van zwarte en witte vissen die naar het centrum toe steeds kleiner worden, op eenzelfde wijze als zichtbaar in de houtsnede 'Draaikolken'.

M.C. Escher vignet 'Vissen' 1956 houtgravure doorsnede 8 cm bladmaat 14,5 x 24 zoals gebruikt voor een tentoonstelling in het Singer Museum te laren

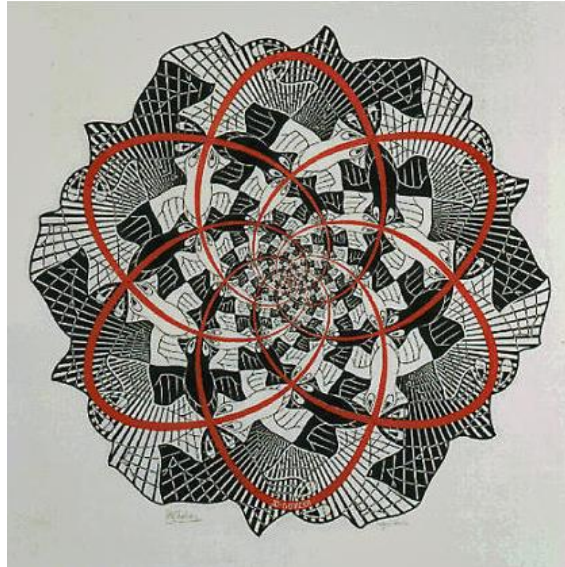
Gelukkig beschikken we wel over een schriftelijke toelichting van Escher zelf die, zoals hij aangeeft over het algemeen wars is van symboliek en duiding:

"Bedoeling. De voorstelling van donkere vissen die zich spiraalsgewijze naar een centrum toe, en van witte vissen die de zelfde wijze zich in tegengestelde richting bewegen, is ontworpen zonder enige vooropgezette symbolische bedoeling. De ontwerper maakt sinds jaren studie van meetkundige vlakverdelingen, gevormd uit elkaar begrenzende figuren, die wederzijds elkanders achtergrond zijn, daarvan is de gegeven voorstelling een voorbeeld. Maar de beschouwer, en in de eerste plaats de ontwerper zelf, kan er, zo hij dat wenst, symboliek in ontdekken. B.v.: de dood, het sterven, wordt veraanschouwelijkt door de vier reeksen van zwarte vissen, die zich, steeds kleiner wordende, naar het centrum toe bewegen. De vier stromen van witte vissen, uit dat zelfde middelpunt tevoorschijn tredende, worden gaandeweg groter van omvang, groeien en symboliseren het leven, de geboorte. Zoals er geen leven denkbaar is zonder dood, geen geboorte zonder sterven, zo vullen ook de zwarte en de witte vissen elkaar aan en bepalen zij elkanders vorm. Aan het centrum, van waaruit en waarnaartoe de eindeloze mathematische spiralen zich spoeden, kan men desgewenst de gedachte aan eeuwigheid of God hechten."⁰⁹ Een symboliek die we ook in het werk 'Draaikolken' uit 1957 terug kunnen lezen. Over zijn werk schreef de graficus Escher eerder al eens dat "de houtsnijder het zwarte vlak (de duivel) wegsnijdt tot er niets dan wit papier (God) overblijft"¹², een symboliek die hij herhaaldelijk gebruikt. Een symboliek die ook hier, bij de muurschildering voor een begraafplaats zeer van toepassing lijkt.

In maart 1958 maakt Escher de achthoekige houtsnede 'Levensweg I en II'. Pijlstaartroggen zwemmen rond in cirkels die steeds kleiner worden naarmate ze het hart van de compositie naderen, vergelijkbaar met hetgeen hij in het vignet 'Vissen' doet. Het werk past in een serie waarin de graficus met steeds kleiner of juist groter wordende figuren de begrippen eeuwigheid en oneindigheid onderzoekt. Ook zien we hier iets terug van de complexe mozaïeken en de zich oneindig herhalende tegelpatronen die Escher zag in het Alhambra in Granada en de Mezquita in Cordoba.

Pas in 1966 zal Escher dit beeld combineren met het beeld uit zijn houtsnede 'Knopen' (1965) tot Levensweg III waarin de vissen spiraalsgewijs verdwijnen of juist voorkomen uit de kern. In 'Levensweg III' zien we grote visvogels van buiten naar binnen via cirkels en knopen centraal als oneindig kleine diertjes in het niets verdwijnen. In dit beeld lijkt Escher verder te borduren de muurschildering die hij in 1958 uitvoert. In 'Levensweg III' is de spiraal beweging echter gecombineerd met de knopen waar hij op dat moment aan werkt. Zo bezien past de muurschildering volledig binnen Eschers oeuvre en is er een directe wisselwerking tussen muurverf en drukinkt. Tussen steen en perenhout lijkt Escher weinig onderscheidt te maken.

*M.C. Escher Levensweg III Path of Life III 1966
woodcut in red and black, printed from 2 blocks 371 x 366*

In zijn toelichting gaat Escher ook in op de wijze van uitvoering. Voor we hier echter verder in duiken stel ik een klein intermezzo voor en wel door niemand minder dan Johan Sebastiaan Bach.

*M.C. Escher afbeelding muurschildering Aula Utrechtse begraafplaats
Tolsteeg 1958, door de gemeente Utrecht aangeduid als 'Perpetuum mobile'*

Klein muzikaal intermezzo door Johan Sebastiaan Bach

*Er moet een wereld bestaan hebben voor
de triosonate in D, een wereld voor de Partita in a mineur,
Maar hoe zag die wereld eruit?
Lars Gustafsson 'De stilte van de wereld voor Bach'*

Gedurende Eschers leven wordt de muziek van Johan Sebastiaan Bach steeds belangrijker voor hem. Zijn platenverzameling dijt uit en wanneer het even kan bezoekt hij concerten. In zijn brieven en dagboeken noemt hij de muziek van Bach vaak. Voor het bestek van dit korte artikel voert het veel te ver deze invloed te duiden. Laat ik volstaan met het feit dat Escher zelf de invloed van Bachs muziek vele malen vaker noemt dan de in de Escher literatuur zo graag geduide en onmiskenbaar aanwezige invloed van de Moorse kunst op zijn werk.

Hoe dan ook, sinds 1956 bevindt zich in de aula, waar Escher zelf zoals we nog gaan zien, zijn wandschildering aanbrengt, een orgel. Tijdens het schilderen zingt hij vaak het hoogste lied en zo nu en dan wordt er ook iemand begraven. Dan krijgt Escher een gratis orgelconcert van een "lieve jonge

dame" (Pita van der Werff-Lous¹⁵) die, voordat de plechtigheid begon, op zijn verzoek preludes en fuga's van Bach speelde.

"Wij zitten daarbij ongeveer op gelijke hoogte, zij aan de ene kant van de zaal op een hoge galerij voor haar klavier, en ik aan de andere kant op mijn stijger. Tijdens de plechtigheid verdwijn ik. Zo nu en dan krijg ik visite van twee doodgravers, die enigszins beduusd staan te kijken, ver beneden mij op de grond, naar mijn evoluties."⁰⁹

*Van mei '56 tot september '61 was Pita van der Werff-Lous organiste van de begraafplaats „Tolsteeg”
mevrouw Pita van der Werff-Lous aan het klavier van het orgel van J. Koff en Zoon orgelmakers,
in de aula op de begraafplaats Tolsteeg, met de muurschildering van Escher op de achtergrond.*

7

In zijn heldere en mooi vormgegeven betoog uit 1958 met als titel 'Regelmatige vlakvulling' (integraal, inclusief illustraties, opgenomen in 'Leven en werk van M.C. Escher') zegt de graficus het volgende over de invloed van Bachs muziek op zijn leven en werk:

"In zijn muziek openbaart zich, meer dan in welke andere klassieke of moderne ook, voor mij iets van zelfsprekends, iets dat ik verwachtte zonder er mij van bewust te zijn geweest, zoals men soms landschappen herkent die men voor de eerste maal ziet. Een onbestemd gevoel van verwachting, van plotseling opkomende hoop, manifesteert zich, midden in een periode van steriliteit, soms tijdens een concert. Verlangen naar creativiteit gaat vooraf aan de scheppingsdrift zelf en is de eerste vonk, die het mechanisme van het uitbeelden in beweging zet."

Wat wil ik hier nu eigenlijk zeggen? Opnieuw stuit ik daarbij op mijn grenzen, er is een invloed die zich bijna niet laat duiden, de muziek van Bach de activiteit van het dagelijks werk aan de muurschildering. Ze zijn onmiskenbaar van invloed op Eschers leven en gemoed, maar hoe duid ik ze en hoe verwoord ik ze. "There is more than meets the eye", misschien wel juist in de beeldende kunst. "Wat doen die muziek en poëzie hier in een wetenschappelijke(?) verhandeling" vraagt mij vriend Ben (geoloog, maar ook Bachliefhebber) me keer op keer. Misschien juist dat, zonder gaan we namelijk altijd voorbij aan de essentie.

Nu weer snel terug naar de uitvoering van de muurschildering.

Escher werkend aan de muurschildering in de aula van het ontvangstgebouw van de Utrechtse begraafplaats Tolsteeg 1958

Het handwerk van Escher

Laten we om te beginnen even meeluisteren naar wat Escher daar zelf over zegt.

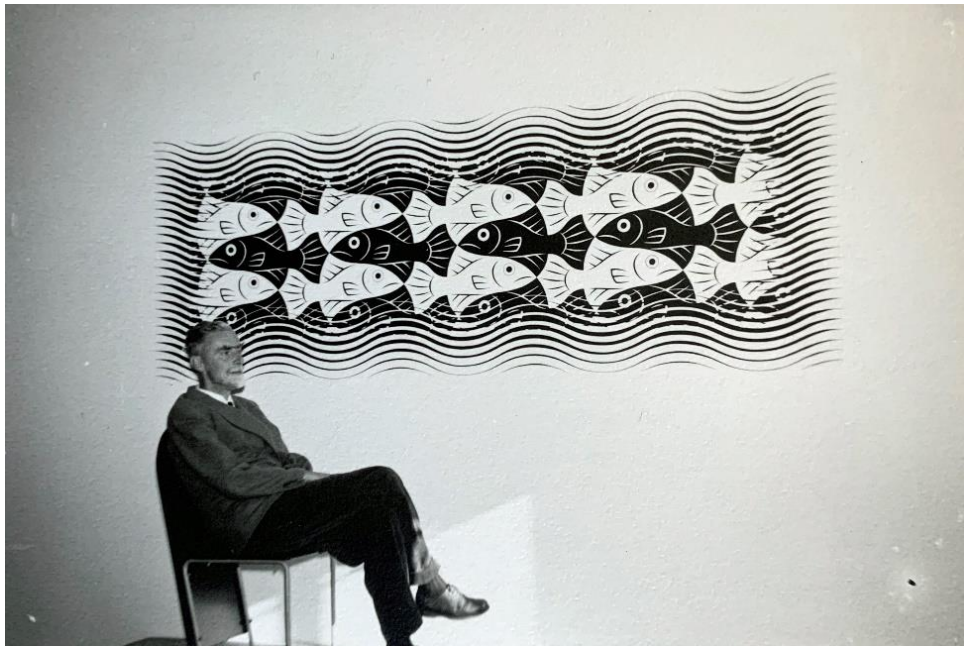
“Uitvoering. De ontwerper denkt zich zijn verbeelding als wandschildering, aangebracht met één enkele tint van donkere verf op een vooraf geprepareerd licht fond. Kleur en donkerheidsgraad moeten proefondervindelijk worden vastgesteld in verband met de te bereiken contrastwerking, zowel als met de tint van wanden en zoldering. Ook de kleur der nieuwe gordijnen die de schuifdeuren zullen bedekken speelt daarbij een rol.

De equivalentie van lichte en donkere figuren (vissen) waaruit het geheel is opgebouwd, maakt het wenselijk om detaillijnen op wit fond met penseel aan te brengen; op zwart fond zouden soortgelijke lijnen moeten worden uit-gekrabd of geschaafd. Wellicht leent zich Keimische Mineraalverf hiertoe.

De ontwerper stelt zich voor dat hij persoonlijk de schildering zal uitvoeren. Hij is er zich van bewust, dat de uitvoering veel tijd en geduld zal vergen; mathematisch nauwkeurige lijnen gedogen geen vrijheid meer zodra ze eenmaal zijn vastgesteld.” ⁰⁷

Duidelijk is dat Escher niet over één nacht ijs gaat en de uitvoering inclusief materiaalkeuze zorgvuldig voorbereidt en onderzoekt. Dit blijkt ook uit een brief aan zijn zoon Arthur: “Ik ben nog steeds niet begonnen aan mijn muurschildering, omdat de speciaal geprepareerde muur eerst goed moest drogen. Morgen komt er echter hopelijk wat schot in, na een samenkost met de vertegenwoordiger van de speciale mineraalverfsoort, die mij over de best te volgen techniek komt inlichten.” ¹³

Eschers zorgvuldige voorbereiding van de uitvoering van een monumentaal werk zien we ook terug bij het realiseren van de uitvergroting van *Metamorphose III* tot een 48 meter lange wandschildering ⁰¹. Even als in veel andere voorbeelden van zijn monumentale kunst en in al zijn werk als graficus. Wanneer het ondanks alles in de uitvoeringsfase toch een keer fout gaat deinst hij er in laatste instantie niet voor terug om eventueel via een juridische procedure de uitvoering zodanig aangepast te krijgen dat die weer binnen zijn ontwerp past. Een goed voorbeeld van Eschers vasthoudendheid aan zijn oorspronkelijke ontwerp, is de bekleding van drie zuilen die hij ontwierp voor de nieuwbouw van de meisjesschool Johanna Westermanschool, nu Maris College, in Den Haag. De geglazuurde tegels werden uitgevoerd door De Porcelayne Fles te Delft en dienden met grote nauwkeurigheid te worden aangebracht op de zuilen. Hetgeen niet gebeurde, zodanig dat de essentie van het werk verloren ging. Volgens Escher is het metselwerk ‘afgeraffeld’. Voor de middelste zuil worden uiteindelijk nieuwe tegels vervaardigd, die wel heel precies werden aangebracht.

Escher poserend voor de muurschildering in de familiewachtkamer van het ontvangstgebouw van de Utrechtse begraafplaats Tolsteeg 1958

Conclusies

Het ontwerp voor de muurschildering op de Utrechtse begraafplaats Tolsteeg past naadloos in Eschers (grafische) oeuvre. Van het vignet 'Vissen' en de houtsnede 'Draaikolken' uit 1956 naar de muurschildering - door de gemeente Utrecht aangeduid als 'Perpetuum mobile' - en vervolgens weer terug naar de houtsneden Levensweg I, II en III lijkt een logische ontwikkelingslijn te lopen.

9

Escher toont in zijn monumentale werk dezelfde zeer minutieuze werkhouding die hem als graficus zo vertrouwd is en die zo passend is bij aard en persoonlijkheid.

Sinds de tweede wereldoorlog is er een, aanvankelijk zeer geleidelijke, stijgende lijn te ontdekken in de verkoop van de prenten van Escher. Echter, na een hausse in 1954 volgt een aantal wat mindere jaren tot 1960, vanaf dan is *the sky the limit*. Voor een deel was deze tijdelijke teruggang te wijten aan de Nederlandse 'bestedingsbeperking' ⁰⁹ van 1957. En hoewel Escher voor zijn levensonderhoud nauwelijks afhankelijk was van de verkoop van zijn werk, kwam de 'betrekkelijk goed betalende opdracht' van de gemeente Utrecht hem zeker goed uit.

Toch zit er nog een ander aspect aan de uitvoering van deze opdracht dat ik lastiger te duiden of te verwoorden vind. Escher leeft in Baarn in de betreffende periode een betrekkelijk teruggetrokken bestaan. Zijn drie zoons zijn volwassen en zijn vrouw Jetta (Giulia roepnaam Guilletta) ervaart steeds grotere problemen met haar geestelijke gezondheid. Escher brengt lange dagen door in zijn atelier, drukt oude prenten af en maakt nieuwe prenten wat echter vaak ook tobben en worstelen is. De muziek van Bach, de vogels in zijn tuin en zijn 'draaiommetjes' door de bossen rond zijn huis zijn vaak zijn enige afleiding. In die setting lijkt de opdracht van de gemeente Utrecht, waarvoor hij bijna dagelijks naar Utrecht reist een welkome afwisseling. Overduidelijk beleeft Escher plezier aan de uitvoering van het werk en de contacten die hem dit oplevert. Zo bezien lijkt de opdracht voor de Utrechtse begraafplaats Escher met nieuw leven te vervullen. Laten we nog even meeluisteren naar wat Escher zelf op 2 februari 1958 aan zoon Arthur schrijft:

"Zelf reis ik nu dagelijks naar Utrecht en schilder, met veel plezier aan mijn muurversiering. Ik zit, sta, buk en rek mij de hele dag in allerlei bochten om overal te kunnen komen met mijn penseel en zing daarbij dikwijls het hoogste lied in die grote, goed verwarmde ruimte." ¹⁴

Escher werkend aan de muurschildering in de aula van het ontvangstgebouw van de Utrechtse begraafplaats Tolsteeg 1958

Voorstel voor hereniging van Eschers muurschilderingen

Met beide muurschilderingen lijkt de stad Utrecht over twee unica in het oeuvre van de graficus Escher te beschikken. Volgens de beheerder van de begraafplaats komen er soms zelfs bezoekers uit Japan om de muurschildering te bekijken. Doordat de derde muurschildering niet is uitgevoerd is de door Escher beoogde symmetrie in het totale werk nooit gerealiseerd. Na een verbouwing in de jaren zeventig van de vorige eeuw heeft de muurschildering uit de (familie) wachtkamer een wat ongelukkige plek in de Utrechtse stadsschouwburg gekregen.

Het zou interessant zijn om te bezien of bij een nieuwe verbouwing van het ontvangstgebouw van de begraafplaats Tolsteeg de door Escher beoogde symmetrie alsnog gerealiseerd kan worden. De muurschildering uit de stadsschouwburg kan worden teruggeplaatst en de niet uitgevoerde muurschildering kan wellicht alsnog kunnen worden uitgevoerd en aangebracht. Eschers eigen beschrijving "Voor de linker wachtruimte is het mijn bedoeling de zelfde schildering aan te brengen, maar in spiegelbeeld,"^{o8} is daar duidelijk genoeg voor. Daarmee zou de stad Utrecht over een uniek kunstwerk van een inmiddels wereldberoemd kunstenaar beschikken.

Om het helemaal af te maken zou het ontwerp voor de verdere inrichting van het gebouw beter afgestemd kunnen worden op het werk van Escher. Sterk uitvergroete kleurenfoto's van pauwenveren en hanglampen die het zicht op de muurschildering benemen vallen hier wel heel erg uit de toon.

Verdere onderzoeksvragen

1. Zoals uit dit artikel blijkt blijven de nodige detailvragen onbeantwoord. Het achterhalen van de ontwerptekeningen zou een belangrijke rol kunnen spelen in de beantwoording daarvan. Het is mij niet gelukt deze tekeningen terug te vinden. Het lijkt er op dat zij zich niet in het archief van de gemeente Utrecht of het Gemeentemuseum Den Haag bevinden. Door omstandigheden die te ver voeren voor de context van dit artikel is een groot deel van het Escher archief in bezit gekomen van de Amerikaanse kunsthandelaar (en psychiater) Michael Sach en de Japanse kunstliefhebber Masahura Koga. Een optie is dat de ontwerptekeningen zich daar bevinden. Op dit moment heb ik echter nog geen enkel idee hoe deze archieven ontsloten en toegankelijk zijn.
2. Het duiden van de plaats van de monumentale kunst binnen het oeuvre van de graficus Escher.
3. De invloed van muziek/ Bach op het werk van Escher.

Deze vragen kunnen wellicht op enig moment in mijn (pre-) master aan de orde komen

Literatuur en andere bronnen

Voor dit artikel heb ik literatuuronderzoek gedaan in:

- Leven en werk van M.C. Escher onder redactie van J.L. Locher (vierde druk uit 1989)
- M.C. Escher, een biografie van Wim Hazeu (eerste druk 1998)

Daarnaast heb ik het Escher archief in het Gemeentemuseum in Den Haag en het stadsarchief van de gemeente Utrecht mogen raadplegen. De beide muurschilderingen zijn op de begraafplaats Tolsteeg en in de stadsschouwburg te Utrecht eenvoudig te bezichtigen.

Noten

- 01 Eschers metamorfose', Chris den Engelsman, februari 2019
- 02 Brief van J. Meulenbelt (gemeente Utrecht) aan Escher d.d. 10 september 1957
(helaas heb ik nog niet kunnen terug vinden welke prenten de gemeente Utrecht toen heeft aangekocht. In de Collectie van het Centraal Museum Utrecht bevinden zich twee prenten van Escher, te weten 'Lucht en water II' (1938) en 'Vlakvulling II' (1957) niet duidelijk is of dat de prenten zijn die toen door de gemeente zijn aangekocht)
- 03 3 December 1956 Burgemeester en wethouders van Utrecht
- 04 Notulen vergadering 8 december 1956
- 05 Brief van Escher aan zoon Arthur van 22 november 1957
- 06 Brief van de adviescommissie voor Beeldende Kunst en Kunstnijverheid van 15 november 1957
- 07 Escher aan adviescommissie voor Beeldende Kunst en Kunstnijverheid op 21 oktober 1957
- 08 Brief van Escher aan J. Meulenbelt, Hoofd Bureau Culturele Zaken van 24 februari 1958
- 09 Midden jaren vijftig was er sprake van een zekere 'overspanning' in de Nederlandse economie. Om die af te remmen, kondigde het vierde kabinet-Drees in 1957 een bestedingsbeperking af. Uitgaven voor bijvoorbeeld nieuwe tunnels werden uitgesteld, landbouwsubsidies werden verlaagd en belastingen gingen omhoog. Op de begroting werd in 1957 f 200 miljoen bespaard.
- 10 Notulen van de adviescommissie voor Beeldende Kunst en Kunstnijverheid (d.d.?) en brief van deze commissie aan het college van Burgemeester en Wethouders van Utrecht van 1 juli 1958
- 11 Advies van W. Haakma Wagenaar aan de Dienst openbare werken van de gemeente Utrecht van 31 januari 1978
- 12 Escher in 'Wit-grijs-zwart' opgenomen in De Grafische van september 1951
- 13 Brief van Escher aan zoon Arthur van 19 januari 1958
- 14 Brief van Escher aan zoon Arthur van 2 februari 1958
- 15 Naar alle waarschijnlijkheid mevrouw Pita van der Werff-Lous (Oostkapelle - Walcheren - 23 september 1918 - Utrecht 20 februari 2008) professioneel opgeleid kerkmusicus, organist en dirigent en van mei 1956 tot september 1992 organist van de begraafplaats Tolsteeg. Zij woonde in de omgeving van de begraafplaats Tolsteeg en is daar ook begraven.

12

Als een mens soms pijn heeft, dan beseft hij pas hoe heerlijk het is om geen pijn te hebben. En is er, in dit tranendal, iets heerlijkers te bedenken, dan in te slapen in een zacht bed? Daarom ben ik ook helemaal niet zo bang voor de dood, mits die zich pijnloos, als een nauw merkbare overgang naar het Neerwana, voltrekt.

*Wegen gaan verder, almaar door,
Onder wolk en onder ster;
Maar zij die zwerven zonder spoor,
Keren naar huis terug van ver.
'De Hobbit' J.R.R. Tolkien*

